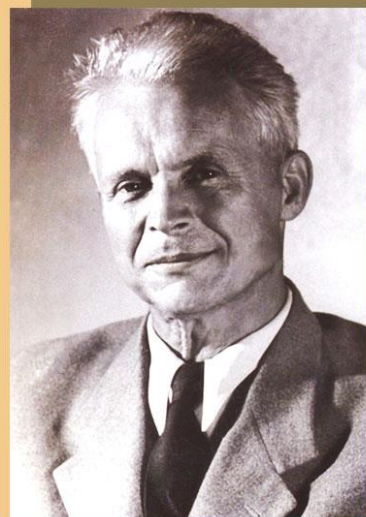

ШКІЛЬНА ПРОГРАМА

Олександр Довженко

УКРАЇНА В ОГНІ

«Україна в огні» Олександра Довженка — психологічна кіноповість, присвячена темі Другої світової війни*.** Автор з надзвичайним драматизмом зображує воєнні жахіття, протиставляючи цій руйнації любов. Твір є обов'язковою частиною шкільної програми.

Олександр Довженко — український письменник і кінорежисер, автор кіноповістей «Україна в огні», «Зачарована Десна», «Поема про море», «Антарктида», фільмів «Звенигора», «Земля» тощо.

Олександр Довженко

УКРАЇНА В ОГНІ

Тут всі сліди битви сценариста з письменником. Один закликав до строгого професійного рисунка сценарію, другий, вражений стражданнями народу, весь час поривався до розширення теми, розмірковувань, ліричних відступів, — до авторської участі в громадді великих подій.

Нехай вибачливий читач, мій сучасник і друг, не нарікає, коли вирощене мною невелике дерево не цілком гіллясте і струнке, коли багато гілок тільки відчувається, не встигнувши ще вирости серед небачених пожег і катастрофічного грому гармат, що стрясають сьогодні нашу землю.

В моїй свідомості все тут написано — тільки прозора основа великої майбутньої книги боротьби мого народу за визволення з-під ярма гітлеризму.

Якщо внаслідок гостроти моїх переживань, сумнівів чи помилок серця які-небудь міркування мої виявляться несвоєчасними, чи занадто гіркими, чи не досить урівноваженими іншими міркуваннями, то це, можливо, так і є.

Тоді прошу читача незлобливо виправити мене своєю доброю порадою.

У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дівтори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала «Ой піду я до роду гуляти». Це була пісня материна. Пісня була весела і журна одночасово, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.

До Лавріна Запорожця приїхали гості.

«Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один. Роман Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заслугою на грудях.

Другий — Іван, воїн.

«Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати», — співає, притулившись до материного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, часто частувати», — співає вдвох із батьком третій Запорожченко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біла борода діда Демида, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиденних літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю.

Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, «Знак Пошани» на грудях, у руці стеблина — знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені.

Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Трохим, обнімаючи трьох маленьких дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку, — та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду втіха.

Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстриця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радощі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі сторони, добра слава пішла по світу про синів, що показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею. І ось з'їхалися нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість — п'ятдесят, та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав. Пошли ж вам, боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою, а вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...

— ...Синочки мої, сини! Діточки мої! А боже мій, боже мій! Ой, прощавайте, прощавайте, діти мої...

Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжучи за синами, та вже не було її чути. Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот, у розлуках, у реві моторів. Множество людей виходило з села на війну.

Одірвався Трохим Запорожець од жінки. Плаче жінка гіркими сльозами, плачуть діти в ногах: «Ой тату, тату!» Побіг Трохим за братами. Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну.

Від'їжджають по шляху на схід грузовики з множеством далекого старого й молодого закуреного жіноцтва, дітей, ветхих дідів і баб, всіляких речей і деяких військових чи не військових, хто їх знає. Вони оглядаються назад на захід у тривозі. Їм хочеться їхати все швидше й швидше.

— А куди ж вони ото їдуть, бодай їм добра не було! Щоб вони бігли й не переставали! Та нащо ж їх везуть ото машинами? Може б, машини та на щось інше пригодилися! Тьфу! — лютувала Мотря у городі, сапаючи картоплю.

— Слухайте, чому вони не тікають? Ви бачите? Вони не тікають?

— Ну, ясно. Чого ж їм тікати? Вони ждуть німців.

— Ах! Ну, ми ще повернемося! — розмовляли на грузовиках утікачі, дивлячись на селян, прив'язаних тисячолітніми узами до землі.

Біля холодної криниці край села під вербою стояла Олеся, смутна й тиха, як і всі дівчата в ті часи на нашій на кривавій Україні. Пили бійці воду у неї з відра і відходили собі далі на схід:

— Будь здорова, дівчино. Будь щаслива, дівчино... Будь здорова...

Ревли по шляхах грузовики без кінця й краю, везли втікачів. У важкому смутку оглядалися стомлені втікачі назад. Усе, що не їхало з ними, починало здаватись їм ворожим, і страх заповнював їхні душі, і приховане зло, і мовчазний відчай.

— А бодай же вони їхали та й не переставали! Та щоб же вони котилися бубоном! На кого ж ви нас, нещасних, покидаєте? — перегукувалися в городі Тетяна Запорожчиха з Мотрею, сапаючи картоплю поки не прострочило Тетяну кулеметом з ворожого літака.

Горять жита на многі кілометри, палають, топчуться людьми підводами.

І ярина толочиться множеством тисяч бездомних коней і корів Бредуть корови, вівці, коні без числа і краю.

Вершники біжать великими житами, оглядаючись назад, на чорне димне небо. Ревуть аероплани. Мечуть бомби. Розсипаються вершники по полю, мов птиці.

Пролітають над Олесею ворожі літаки. Бомбардують шлях. Вершники шарахнулись на всі боки. Крик, і плач, і височенний зойк поранених коней. Страшно Олесі.

Ревуть бики од пахощів кривавих і риють землю рогом коло забитих напарників своїх рогатих.

Ворожі літаки бомбардують міст. Великі водяні стовпи розтинають річку. Плигають люди в воду. Спинив Запорожець коней. Кинулись брати врозтіч, упали додолу. Один тільки Савка остався на возі та батько.

— Падай, Савко, падай!

— А чого б я падав? Їдем на війну та будем од першої бомби падать, — сказав веселий Савка і впав мертвим. Брати до Савки:

— Савко!

А батько зблід:

— Прощайте, хлопці! Мерщій за міст. А ми з Савкою додому!

Ударив старий Запорожець по конях, вискочив у поле і понісся житами, яриною назад, назад до рідної Тополівки. Летять коні житом-яриною, а Лаврін притулився до мертвих синових грудей і заплакав уголос.

Аж ось спинили німецькі диверсанти коней. Викинули Савку в жито. Дали Лавріну сигарету, сіли на воза та й поїхали, співаючи і сміючись, до сусіднього села.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою, тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива, — сказали їй троє утомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть, — подумала Олеся. — Невже останні?» І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолинуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що наштотхнуло? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною згори.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра. Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай, — промовив він, одриваючись од відра.

— Щаслива путь... постій... Слухай, — сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима. — Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе. — Що ти, дівчино?

— Слухай, — сказала Олеся, — переночуй зі мною. Вже наступає ніч... коли ще можна, чуєш?.. — Вона поставила відро і підійшла до нього: — Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною... — При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу ночувати з тобою, — сказав Кравчина чесно і одверто. — Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливають Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужо, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину нігде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні.

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

— Сідай, посидь у мене за столом, — сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку. — Їсти хочеш? Ну, хоч трошки прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку і став митися над шапником. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він почував, як спливали з нього дорожня курява і піт.

Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і уникали читати бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічалися очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з матеріної скрині нові рядна, напірначі, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий самолёт.

— Не дивись на мене, — попросила Олеся і важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене, — сказала тихо Олеся. — Ой... Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду, — сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова. Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм єством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою прореввла страшним ревом велика зграя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки... — жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прощається, Іван, — останній.

— Так, — зітхнув Василь, — як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.

— І ти...

— І ти... — прошептала Олеся.

Хтось стукав у двері сусідньої хати.

— Хто тут? — почувся глухий голос.

— Це ми, тату, ми! — стогнуть сини під дверима. Прочинилися двері. На порозі літній чоловік Купріян Хуторний.

— Захитники отечества?

— Все пропало, тату. Пустіть.

— Не пущу. Я царя захищав. А ви свою владу одстояти не можете.

— Броня тонка, тату!

— Брешете, дезертири! — І Купріян грюкнув дверима. Упав тоді один на призьбу під вікно і гірко заридав. А другий під дверима:

— У нас, тату, генерал пропав. Застрелився, бодай його сира земля не прийняла. Розгубились ми.

— Ідіть до полковника!

— Не знаємо, де він, чорт би його душу забрав нехай.

— Ідіть, доганяйте.

— Мости, тату, зірвані. Плавати не вмієм.

Вони вдивлялися одне в одного широко розчиненими очима:

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Васиliku. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Васиliku. Ти не забудеш мене?

Палали жита і села на темному обрії. Брели по темному полю череди бездомні. Якісь вершники пролітали темними шляхами.

Прокляті люди падали на парашутах в жито. Щось кричало та одинока жінка плакала з дітьми на шляху над убитою коровою.

Вони вірили і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

— Знаєш, Васиliku, — шептала Олеся, нахилиючись над його лицем, — коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаємо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

— Ні.

— Ти найдеш, одвоюєш мене?

— Найду, одвоєю тебе.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у снігах за дверима.

— Кажі мені ще, Василю, красиві слова, кажі, — припадала Олеся до Василевого плеча. — Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатись пора.

— Слухай, Олесю...

Довго говорили вони на світанку. Вони ніби вирости обоє за цю ніч. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їх почуття.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними, чіткими були його, Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олесю. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости, — сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прощаю, — сказала Олеся, — тільки знайди мене.

— Найду, — сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками. — Коли ж так станеться, що не найду, — може, уб'ють мене, чи вибухну я десь, мо', на фугасах і розлучуся шматтям по полю, так що і кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю, — стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога... Олесю, — сказав Василь, подумавши трохи, — який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній росі, коло переладу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках, веселі і вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах і трикутничках щось німецьке.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб.

— Здрастуй, матка! Харашо! — кричав білявий солдат в бік хати, побачивши хазяйку.

Люди дивились у вікна.

— Глянь, сміються! — показувала одна жінка другій. — Дивись, які привітненькі! Сміються і «драстуйте» кажуть!.. Ай!..

Солдат висадив двері носакон і ввійшов до хати:

— Здрастуй, матка! Молока, пожалуйста!

Ріжуть свиню.

Другу.

Третю.

— Хайль Гітлер!!!

Висаджують сінешні двері.

Обережно відчиняють хатні двері.

— Дозвольте, ферцайєн біте, можна?

П'ють молоко.

Їдять.

— Скажи, матко, за кого ти — за Гітлера чи за Сталіна? — спитав літню жінку солдат, одірвавшись од великої гладішки молока. Молоде лице його було привітним і лагідним.

— Як хочте, голубчику, вбийте мене, тільки мені Сталін краще, — сказала простодушна жінка.

— Очень карош! — сказав, усміхаючись, німець. Допивши молоко, він витяг з кишени револьвер і між іншим застрілив небогу.

— Прошу помити, — сказав веселий голий німець, кидаючи жінці всю свою одягу.

— Не буду мити, хай тебе причина обмиє, безстидна скотина... Тьфу! — не витримала ображена літня жінка і захопила рогача. Кинув і другий німець одягу. А перший вже простяг руку до парабелума.

— Мамо, мовчіть, бо вб'є, мамо! — кинувся до матері її син дезертир. — Простіте, господа... Мийте, мамо!

— Ой, щоб же я, мій синочку, та на лавку тебе обмила... — заголосила мати.

— Тату, корову повели з двора! — вбігла до хати дівчина Христа.

— Ну й що ж, — сказав Купріян. — Це вам не свої. Раз уже нас завойовано, їхнє право. Ще не те буде, — поглянув він у бік синів. — Ще й вас поженуть, як биків на бойню, ще будете ви один одного пороти та стріляти, коли не вмiли шануватися. Буде ще вас і по Німеччинах, і по Туреччинах.

— А, видумуєте! — крутнув з досади менший син Павло і вискочив з сіней. Вздовж города провулком біг переляканий в смерть його товариш Гаркавенко Іван, а за Іваном німці.

— Гальт! Гальт! — та давай стріляти. Іван за хлів, в другий провулок, а з провулка Павло.

— Куди?

— Тікай! Убивають!

— Гальт!

Піймали обох. Автомати до черева та по морді обох.

— Хто ви? Дезертири?

— Дезертири...

— Шпіони? Да?

— Да...

— Ви розвідники? Кажіть, розвідники ви? Так?

— Так... ні... Так! — белькотіли перелякані хлопці кінчики запитань.

Фашисти добре понабивали їх обох, потім дали їм гвинтівки і поставили стерегти гармати.

Олеся сиділа нерухома край стола і дивилась на подушку, на слід Василювої голови. Вона була кам'яна, і коли на порозі з'явився батько, Лаврін Запорожець, з мертвим Савкою на руках, вона не чула. І лише коли батько погукав її, вона прокинулася і впала додолу.

— Тату!!!

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно багатій і щедрій країні.

Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому фашистському солдатству, що несе стару імператрицю — смерть — «нікчемному, млявому слов'янству».

Смерть слов'янству, смерть більшовизму, демократичній розпусті і огидній претенціозності різних меншостей. Смерть єврейству!

Офіцерські душі не витримали пафосу тотальних закликів. Вони вибухали в тевтонських грудях і роздирали горлянки грізними криками. Крики доходили до стогону й хрипу. Пристрасне вояцтво вигавкувало своє захоплення в такому динамічному пароксизмі, що великий реконструктор Східної Європи Еріх Кох скоро потонував у вигуках. Його слів уже не можна було розібрати. — Хайль! Хайль! Хайль! Ще хвилина — і Кох почав гавкати.

З усіх радіостанцій Берліна, Братіслави, Праги, Парижа, Будапешта, Рима, Токію, по всьому світу транслювалася промова Еріха Коха, щоб знало все солдатство, всі німці, німецькі друзі, васали й раби, які перспективи відкрилися перед солдатом на Україні. Сорок п'ять гектарів на душу! От що значить іти вперед, коли тебе веде Гітлер!

— На безмежних просторах України, якою я керую з доручення фюрера, є неосяжні простори для всіх солдатів! Тут, на Україні, є місце для кожного, хто хоче. Ви знаєте про незміряні багатства цієї країни. Ви можете мені повірити, що я витягну з цієї країни все, я витягну з неї останнє, щоб тільки забезпечити всіх вас і ваших рідних... Хайль Гітлер!..

— Хайль! Хайль! Хайль! — лунає переможний рев...

Над пам'ятником Володимирі в Києві.

Над Богданом Хмельницьким.

Над шибеницями, над Дніпром...

Після промови Коха офіцерство кинулося їсти і пити.

— Цю землю можна їсти! На! Їж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого буття отут! — Ернст фон Крауз, старий полковник німецької розвідки, простяг своєму сину лейтенанту Людвігу Краузу жменю землі. Людвіг стиснув землю в жмені і лизнув її язиком. Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палійств і гвалтувань.

Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовка-батька одчайдушною своєю рішучістю і бруталною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого виродка, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували. Ернст фон Крауз зневажав Гітлера, але він визнавав його цілковито. Хіба ж не Гітлер з мільйонами оцих білявих пустунів Людвігів привів його через всю Європу на Україну?

— Україна, Україна! — хрипів Людвіг оглядаючись навколо. Водянисті очі його світилися захопленням.

— О, страшна земля... — задумавсь раптом старий Крауз.

— Фатер!

— Не гарячись. Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

— Ми знищимо його.

— Хлопчику мій, я тікав уже од них в підштаниках у вісімнадцятому році.

— Час інший, фатер! — Вони йшли по полю.

— Час інший, а народ той же. Я вивчив його історію. Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

— О!

— Хай наші ідіоти брешуть у газетах які завгодно дурниці про їхню тупість і твариняче ставлення до смерті, ми з тобою повинні знати правду.

— Хайль Гітлер!

— Людвігу, не вигукуй мені цієї дурниці, хоч коли ми вдвох.

— Фатер, наш фюрер, наш нацизм учить нас...

— Хлопчику, нацизм не має серйозного значення, поскільки у нацистів, щоб ти знав, нема фактично ніяких ідей. Це сліпа сила, щось вроді надзвичайної грозової хмари. Це сліпе чудо, нечуваний казус європейської дурної політики. Ти розумієш? І для нас, розумних німців, вся ця дивовижна ситуація фактично зводиться до вміння скористати чудом. Франція, Бельгія, Голландія, все, що нацисти завоювали, — дурниці, бульки на воді... Ось! — викрикнув Крауз, ткнувши пальцем додолу. — Оце наше! Тут ми мусимо умерти, але...

— Хайль!

— Людвіг!

— Фатер!

— Ти думаєш, вони вже знищені!

— Йа!..

— О!.. Ні!.. Так не підкорятися і так умирати, як умирають українці, можуть лише люди високої марки. Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху... Глянь! — сказав старий Крауз, обертаючись вбік. Вони проїздили через село, де на площі солдати якраз вішали людей.

— Гальт! — гукнув Ернст фон Крауз. Машина стала. Кати, що збиралися вішати старого пасічника Запорожця, застигли перед фон Краузом, що підійшов до шибениці.

— Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер!

— Бандити?

— Йаволь, гер полковник! Його бджоли закусали на смерть чотирьох наших зольдат.

— Да? О швайнерай! Дивись, Людвіг, він надіває на себе петлю.

— Фатер... Дас іст унмегліх!

— А-а... Слухай... — звернувся фон Крауз до старого Запорожця. — Цей офіцер хоче знати, що ти думаєш перед смертю?

— Світ здурів, то й бджоли подуріли. Почали всяке г... кусать, — сказав Демид. — А думаю я, що погані ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Але я стою на твоїй території і вішаю тебе, — сказав Крауз.

— Ну що ж? Повісиш та й утечеш. Така вже твоя слава... Знаю я про тебе одну прикмету...

— Ну?

— Ну не скажу.

— Скажи, я подарую тобі життя. Я обсиплю тебе грішми.

— Іди, хай тебе болячками обсипле. Іди, не заслоняй мені села, глупак.

— Чув? — звернувся зблідлий фон Крауз до свого сина.

— Фатер! Я починаю тебе розуміти. Це страшно, — прошептав Людвіг, хворобливо всміхаючись.

— А, посіпаки! Потяглися, щоб вам добра не було! — закричав раптом старий Демид Запорожець, побачивши, як проходила повз нього велика група військовополонених оточенців. — Не встигла війна початися, вже здалися, покидали зброю! Вже повзете в неволю. А ворог з жінками регоче... Вішайте мене, душогуби! Щоб бодай хоч не бачили мої старі очі...

— Фатер, що він каже?

— Ай...

— Вішай, кате! Чого злякався?!

Ернст фон Крауз махнув рукою і одвернувся. Людвіг дививсь на шибеницю майже непритомний.

— О фатер! — оглядався Людвіг. Вони знову їхали в машині.

— Їх не можна підкорити. Їх треба знищити. «Не передувивши бджіл, не їсти меду», — як казав їхній король Данило в XIII столітті.

— О!

— Але, Людвігу, ти мусиш знати: у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами одкидання бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова «нація» остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... От ключ до скриньки, де схована їхня загибель. Нам ні для чого знищувати їх усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать один одного.

— Йа фатер! Ми будемо нищити їх, лише поскільки кожний солдат мусить убить ворога і позбавить честі ворогиню. Я зрозумів тебе. Дальше вони самі будуть нищити один одного! Я розділю їх, куплю, розбещу!

— Я бачу, хлопчику, тебе дечому навчили. Їх треба розбити, поки вони не очухались од своїх помилок. Якщо ж не встигнем — ми пропали.

— Фатер, я їх озброю! Я дам одному брату зброю, другому ні, от вони й вороги до смерті!

У колгоспника Купріяна Хуторного в клуні зібрались сусіди, здебільшого товариші Купріянових синів Миколая й Павла, що не знайшли в собі сили пройти мимо рідних хат і, кинувши велике товариство, приплелись додому на горе батькам і собі. Клуня перетворилась у своєрідний клуб загублених душ. Тут пилася горілка, гралося в карти, проклиналися доля і все на світі. І ніщо вже нікому не помагало. Сум і темний розпач у присмерку клуні повис над людьми, мов туман.

— Ай-яй-яй-яй-яй, що ж це ми наробили, товариші!

— Та не вий. Чого заскиглив? Не труї мені душу.

— Ай!..

— Як же воно це сталося, скажіть мені?

— На, випий!

— Не хочу. Не хочу... Вернуться наші, постріляють, видно, як собак.

— Е, жди тепер наших.

— Куди там.

— А може?..

— Ні. Пропало все.

— Вернуться.

— Ні.

— Не вернуться.

— Ну й що ж воно буде оце?.. На!

— Не хочу. От п'ю й не п'янію. Закушую і не маю смаку. Все, як трава. Все однакове. Все!

— Он повзуть. Ай-яй-яй.

— Ну, пропали.

— Раби.

— Хто?

— Ми... Оце євреїв у городах поб'ють та й за нас візьмуться.

— Ось будете ще ви самі один одного бити, — вмшався в розмову старий Купріян.

— Ну?

— Побачите.

— Я чув, що земля буде індивідуальна, наша.

— Земля наша, та ми вже не наші.

— Чого? Кажуть, тепер Україна буде самостоятельна, — сказав хтось.

— Україна якась, мо', й буде, та вас чорт матиме. Роздвоїлися, дурноголові. Узнаєте тепер, — сказав Купріян.

— Так що ж його робити, дядьку?

— Доганяйте армію. Біжіть, може, ще не пізно. Бо горе вам буде.

Раптом одчинились ворота, і в клуню вбігла перелякана дочка Купріяна Христя.

— Тату, Павло в поліції! Уже з рушницею!

— Павло?

— Он іде до хати!

Купріян Хуторний немов скам'янів. Збентежилась трохи й решта.

— Гляньте, Павло і Гаркавий Іван!

Павло з Іваном ввійшли в клуню з німецькими рушницями в руках.

— Здрастуй, поліціант! Моє поштеніє! — усміхнувся Купріян, немов випивши чарку гіркої отрути.

— Я не поліціант. Я охорона порядку, — промовив Павло нові чужі слова.